

УДК 392

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Еришева Т.,

Қазақстан тарихы кафедрасының
аға оқытушысы, ҚМПИ, Қостанай,
Қазақстан

Бектұрғанов Қ.,

3 курс студенті, «Тарих» мамандығы,
ҚМПИ, Қостанай, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада қазақ халқының сан ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлерінің өңірлік айырмашылықтары қарастырылған. Қазақстанның солтүстігі мен оңтүстігі, батысы мен шығысындағы салт-дәстүрлердің кейбір ерекшеліктері талданған.

Аннотация

В этой статье рассмотрены отличительные черты традиций и обычаев казахского народа, которые сформировались на протяжении многих веков. Проанализированы особенности традиций и обычаев севера и юга, запада и востока Казахстана.

Abstract

In this article distinctive features of traditions and customs of the Kazakh people which were created throughout many centuries are considered. Features of traditions and customs of the North and the South, the West and the East of Kazakhstan are analysed.

Түйінді сөздер: қазақ халқы, салт-дәстүрлер, аймақ.

Ключевые слова: казахский народ, традиции и обычаи, регион.

Keywords: Kazakh people, traditions and customs, region.

1. Кіріспе.

Қазақ халқы – салт-дәстүрлерге бай ел. Бұл мәдениетті әрі тәрбиелі ел екендігінің айғағы. Салт-дәстүрлі ел – мықты әрі тұғырлы ел. Біздің халқымыз өз ұрпақтарына ғасырдан ғасырға ұлт қасиетін салт-дәстүрмен, өнегені әдет-ғұрыппен, үлгіні жөн-жосықпен, әдепті ырым, тыйыммен тәрбиелеп, ұлағатты ұл, инабатты қыз өсірген (С. Кенжеахметұлы, 2006).

Салт-дәстүр – әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы, қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтың үлгілері. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-құлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жатады. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық – өнеге тәжірибесін құраған. Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік, халықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи-әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Салт-дәстүр байлығы – мәдениеттің байлығы (С. Кенжеахметұлы, 2004).

2. Материалдар мен әдістер.

Зерттеу жұмысына салт-дәстүрге қатысты тарихи және этнографиялық еңбектер, баспасөз материалдары қолданылды. Зерттеуде анализ, индукция, дедукция әдістері және тарихи-салыстыру әдістері пайдаланылды.

3. Талқылау.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері Қазақстанның барлық өңірлерінде бірдей емес. Кейбір аймақтарда олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл жағдай түрлі себептерге байланысты қалыптасқан. Енді соларға толығырақ тоқталсақ.

Бас тарту – кәде, жиын-той, аста, қонақ күткенде сойылған малдың басын қадірлі адамға сыбағалы, кәделі, сыйлы мүше ретінде тарту. Бас мүшесін дүниенің, жаратылыстың, әлемнің бастаушы күші деген ежелгі наным-сенімге байланысты оны жасы үлкен, сыйлы қонаққа немесе мәртебесі жоғары адамға Бас тарту байырғы ортада ежелден орныққан. Үйтілген қойдың басын піскен соң мандайынан айқастыра тіліп, табаққа салып әкеліп тарту ырымы қазақ арасында біркелкі атқарылады. Шығыс Қазақстанда мұны бастың жолын ашу деп атайды. Онысы тігінен түскен біздің жол, көлденең түскен сіздің жол дегенді ырымдағаны. Бұл қонаққа жасаған құрметтің белгісі болып табылады. Қазақ арасында қой басының құйқасын тілуді қасқалдақтау деп те атайды. Айқас тілу немесе қасқалдақтау (қас таңбасы) ұқыптылықты қажет етеді. Яғни қасқалдақтағанда бас сүйегі құйқа арасынан ырсиып көрінбеуі тиіс. Бас тартудың аймақтық ерекшеліктері қалыптасқан. Сырдың төменгі ағысы бойындағы Қазалы өңірінде, Арал бойында қазақтар қонаққа бас тартқанда оң жақ құлағын кесіп алып, оны үйдің кішікене баласына береді де, қонаққа оң құлақсыз тартады. Бұл ырысым, несібем өз үйімде, өз босағамда қалсын дегенді ырымдағаны. Бұл жоралғы көршілес қарақалпақтарда да дәл солай атқарылады және этномәдени байланыс барысында олардың Қазалы өңіріне ықпалы болғанға ұқсайды. Оң құлақтың орнын жілік толтырады. Солтүстік, Орталық және Оңтүстік, Батыс қазақтарында қандай малдың басы болса да, тісқағылмаған бас тарту «арам» деп саналады. Ал Жетісу, Шығыс қазақтары мал басының тісін қақпай, арасын ши мен мұқият тазалап жуып асады. Осы өлкенің қазақтары бас тартылған қонақ тісіне қарап, «жас мал сойылды ма, әрі мал сойылды ма, соны аңғар ады» деп түсіндіреді және малдың тісін қағу, жалпы сүйек шағу мал басын кемітеді деп санайды (С.Е. Әжіғали, 2005, 45-б.)

Батыс Қазақстанның халқы 22-Наурыз, Ұлыстың Ұлы күнін басқа өңірлерге қарағанда өзгеше тойлайды. Еліміздің батыс өңірлерінде бұл мереке ертерек басталады. Осы мерекеге орай 14-наурыздан бастап *көрісу* дәстүрі басталады. *Көрісу* – Батыс Қазақстан аймағында ғана сақталған ежелгі дәстүр. Жаңа жылды Байбақты Қазыбек күнтізбесі бойынша қарсы алатын аймақ тұрғындары 14 наурызды «*Көрісу (яғни қауышу) күні*» деп те атайды. Қысызғары кетіп, күктемнің шуағымен бірге келетін бұл дәстүрдің адамзат үшін маңызы зор екендігіне дау жоқ. Бұл күні ауыл балалары мен жастары үй-үйді аралап, жасы үлкендерге барып қол алысып көріседі, тәтті тағамнан дәм татады, қарттардың батасын алады. Осы күні көшеде, мектепте, қай жерде болсын кездескен ауыл тұрғындары бір-біріне қос қолын ұсынып көріседі. «Бір жасқа шығуыңмен!», «Бір жасқа есеюіңмен!», «Жасың құтты болсын!», «Жасыңа жас қосылып, ғұмырың ұзақ болғай!», «Осы жылға аман-есен жетуіңмен!» деп құттықтап жатады. Әр үй 14-наурызда бар дәмдісін шығарып, жеті шөлпегін пісіріп, дастарқан жайып отырады. Наурыздық жасап, ата-баба рухына дұға бағыштайды. *Көрісу* – тек адамдардың бір-біріне амандасып, жақсылық тілеуі ғана емес, сондай-ақ жасы үлкендерге ізет көрсетіп, ілтипат білдіретін дәстүрлі көрініс. 14-наурыздан бастап *көрісу* салты еліміздің батыс аймақтарында, Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстарында жақсы сақталған. Жасы кішілер үлкендерге барып көріседі, көрші-қолаң, ағайын-туыс бір-біріне құшақ жайып, мерекемен құттықтайды. Әйелдер жағы да солай істейді. Тек келіндердің ғана аталарымен, қайын ағаларымен көрісулеріне болмайды. Біреуге реніші бар адамдар бұл күні өкпесін ұмытып, ренжіскен адамының үйіне барып көріседі. Сөйтіп, дұрдараздық жойылып, бір-бірімен қайта табысады. Бұл күнді «*Көрісу күні*», «*Амал күні*», «*Жаңа жыл*» деп те, «*Наурыз*» деп те атай береді. *Көрісу* салты бір күннің аясымен шектеліп қалмай, жыл бойы жалғаса береді. Әлдеқандай себептермен 14-наурыз күні сырт жақта жүріп, көрісе алмаған адам ауылға жолы түскен бойда ақсақалдарға, әжелерге, ағалар мен апаларға, құда-жегжатқа барып көріседі. Егер көріспесе жасы үлкендер «*Көрісіп шықпады*» деп реніш білдіреді. Сондықтан бұл күні әр адам мүмкіндігінше барлығына баруға тырысады. Осы ретте қазақ үшін

көрісудің қаншалықты міндет болғандығын, көріспей қалудың қаншалықты айып екендігін аңғаруға болады. Бұл да халқымыздың бауырмалдығының бір белгісі. Ертеде қазақтар алты ай қыстан аман-есен шығып, қар еріп, тоң жіби бастағанда шалғайда жатқан туған-туысын, жақын-жуығын іздеп барып, бір-бірімен жүрісетін болған. Ақсақалдардың айтуынша «Бір жасқа шығуыңмен!» деген тілектің өзінің мәнісі бар. Бұл тілектің астарынан «Қыстан аман шығып, Жаңа жылға қадам басуыңмен» деген ойды аңғаруға болады.

14-наурызда көрісу дәстүрін атап өтудің еш ерсілігі жоқ. Ежелден ислам дінін діңгегім деп санаған халқымыз қашан да шарифат талаптарына сай әрекет етіп, салт-дәстүрін де осымен ұштастырып отырған. Бұл да ұлтымызбен бірге жасасып келе жатқан дәстүрлеріміздің бірі. Араздасқан адамдар татуласып, табысып жатса Наурыз мейрамының маңызы арта түскені. Қалай десек те, көрісу имандылыққа, жақсылыққа үндейді. Үлкен мен кіші арасында сыйластық, сыпайылық орнайды. Әрине, өркениетке өрісті қадам басып бара жатқан кезеңде осындай төл дәстүрімізге жаңаша өрнек беріп, оның тәрбиелік мәнін аша түсуге әбден болады (С.Е. Әжіғали, 2005, 130-б.).

Сәлем салу. «Сәлем – сөздің анасы, сөз-сарасы». Қазақ халқының ұғымы бойынша сәлем беру – тәрбиелік пен адамгершілік белгісі. «Ауылдан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал келіп сәлем береді» дегендей сәлем беру қалыптасқан ұлттық дәстүріміз. Келіннің жанұядағы қызметі мен әдептілігінің белгісі, ата-енесіне, қайын жұртына деген құрметі мен сәлемі. Беташар кезінен бастап сәлем салу басталады. Сәлемді ата-баба салтымен иіліп немесе тізесін бүгіп салады. Ал сәлемге ие болған адам: - Бақытты бол, балам! – деп ықыласын білдіреді немесе қарт аталар мен аналар жас келіннің маңдайынан иіскеп, бақыт пен берекет тілейді. Жас келін бірүйдің берекесін кіргізетін болашақ ана болғандықтан, ата -ене үйлі-жайлы болып, бала-шағалы болуларына үлестерін қосады. «Жақсы келін – қызындай, жақсы күйеу – ұлындай» деп қазақ даналары бекер айтпаған. Бұл дәстүрдегі аймақтық айырмашылық, солтүстік және орталық өңірлерде Беташарда ғана сәлем салады, бірақ сәлем салу келін болып түскеннен кейін өз жалғасын таппайды. Бұл аймақтың келіндері сәлем салуды көзбен көрмеген соң, ол сәлемді қалай және қай уақытта салу керек екенін білмейді. Мүлдем сәлем салмайды. Ата-енесімен амандасқанда, кәдімгі өз әке-шешенмен амандасқандай беттерінен сүйіп, құшағына алады. Ал оңтүстік және батыс аймақтарда мүлдем басқаша, бұл аймақта «сәлем салу» келіннің отбасыдағы басты міндеті десек те болады. Келін текөзінің ата-енесіне сәлем салып қоймайды, ағайын-туысқандарға да сәлем салады (С. Қалиев, М. Оразаев, М. Смайллова, 1994, 153-б.).

Сандық ашу. Соңғы кездері Қызылорда облысының Арал, Қазалы аудандарында ер адамдар, ақсақалдар қайтыс болғанда «сандық ашатын» салт пайда болды. «Сандық ашу» деген қазақ ғұрпында жоқ, себебі сандықтың кілтін әйел баласы ұстайды, еркек адам ұстамайды. Бұл бастапқыда бір адам өзінің байлығын көрсеткісі келіп, атағын шығарғысы келді ме, содан басталған болуы керек. Енді бір-бірінен қалмай қолданғандықтан таралып кетті, жасы үлкен ақсақал қайтыс болса, шапан таратылады. Киім алған адам «қабыл болсын», «тие берсін» дегенді айтады. Ұй әбден халықтың қанына сіңіп кеткен салт (С.Е. Әжіғали, 2005, 219 б.).

Қалың мал. Бұл – қазақ болғалы бұлжымаған ежелгі дәстүр. Құда түсу рәсімі келісілген соң дала заңы бойынша күйеу жағы «қалың мал» төлеуге тиіс. Негізі қалыңмал – қос ғашықтың үйленуі алдында жасалынатын ғұрып. Аты айтып тұрғандай, қалыңмалдың құны ертеде малмен есептелген. Ал қазір заманға сай ақшалай есеп тесетін болды. Бұрындары тұрмысы төмен жандар арасындағы қалыңмал мөлшері 5-6 малмен шектелсе, дүлеттілер арасында 200-1000 жылқы болып белгіленген. Ертеден келе жатқан дәстүр бүгінде кей жерлерде сақталған. Ал солтүстік жерлерде бұл дәстүрді ұстанбайды. Тіпті оған үрке қарап, таңырқап, қызық көретіндері бар. «Бұл болашақ жарынды сатып алумен те» деген түсінік қалыптастырғандар да бар. Бұл дәстүр еліміздің солтүстік аймағында ұмыт болған. Керісінше оңтүстік өңірлерде заманға сай түрленіп келеді. Мұнымен солтүстіктегілер қазақтың салт-дәстүрін ұмытқан деуге болмас. Олар құда түсу, сырға салу, келіннің бетін ашу, қыздың жасауын әзір-

леу сияқты дәстүрлерді жасауды естен шығарған емес. Құда түсіп барған екі жақта да қоржын жүреді. Сондай-ақ «ананың ақ сүті» деп берілетін сый-сияпат тағы бар. Солтүстіктегілер қалыңмал беруді баласын саудалағанмен тең деп түсінеді. Ал оңтүстік аймақ халқының аталған дәстүрге көзқарасы мүлдем бөлек. Ұзатылып жатқан қыздың қалыңмалы қанша теңге болғаны тойшыл қауымды қызықтырмай қоймайды. Осы қалыңмал үшін құдалардың келіспей, араздасқанын да талай көрдік. «Қызымды оқыттым, тоқыттым» деп ақ жаулықты аналарымыз айқайға басып, қалың малды жүбірек әкелуді талап етіп жатады (Х. Ағынбаев, 1996, 203-б.).

52 күндік. Қазақстанның оңтүстігінде, Сырдың орта ағысы бойында орналасқан қазақтар мен субэтникалық топ – қожалар үшін шарифаттың заңы бойынша марқұмды еске түсірудің жөн-жоралғысында ерекше орын алатыны – «52 күндік». Мұнысы – марқұм қайтыс болғаннан кейін 52 күнде буындары, ет пен сүйек арасы ажырайды. Мұндай ажырау кезінде өлік өті ауыр жағдайда болады. Сондықтан оны жеңілдету үшін деген түсінікпен марқұмның туған-туыстары 7 аяттан тұратын құран оқытады. Ал Оңтүстік Қазақстан облысын мекендейтін қожаларда «52 күндік» еске алу салты сақталмаған.

Марқұмның жүзі. Өлген адамның аруағы 99 күн өткен соң өз отауының шаңырағына құс болып ұшып келеді-мыс деген нанымға орай жүзі аталып өтеді. Марқұмның жүзін беру Оңтүстік, Батыс Қазақстанға тән болған. Оңтүстік Қазақстан облысына бұл дәстүр Сыр бойының төменгі ағысы маңын және Арал өңірін мекендеген, яғни Қызылорда облысының солтүстік-батыс аймағындағы Кіші жүз қазақтарынан келсе керек. Қазақстанның солтүстік өңірлерінде марқұмның «жетісін», «қырқын», «жылын» береді, қайтқан адамның «жүзін» бермейді (С.Е. Әжіғали, 2005, 221-б.).

Өлікті жерлеу тәртібі. Орталық Қазақстан өңірінде өлікті жерлеудің мынадай түрлері ұшырасады. Көпшілік жерлерде мәйітті қабірдің батыс бүйірінен лақат қазып жатқызады да, бер жағынан таспен, кірпіштен қалап, қабір топырақпен толтырылады. Орталық Қазақстан өңірінде кездесетін жерлеу рәсімінің бір түрі – *сахана* түрінде жерлеу. Дәулетті қазақ өлікті көмбей, кебінге орап жерлеу салатын сахана салған. Сахананың тар сатылы дәлізі апаратын жерасты бөлігінде еркек пен әйелді бөлек жерлеуге арналған, арасы дуалмен бөлінген, жанында жекеленген құдығы бар екі лақат орналастырылатын. Тағы бір түрі – «сөреге» жерлеу дәстүрі. Сөреге сақтау, негізінен, қыс мезгілінде қайтыс болған адамды көктемге дейін сақтаудың тәсілі. Сөрелеп жерлеу ғұрпы да көне түркі тайпаларының жер бетінде жерлеу салтынан бастау алады (С.Е. Әжіғали, 2005, 143-б.).

4. Қорытынды.

Біз осығылыми мақаламызда қазақ халқының кейбір салт дәстүрлерін мысалға ала отырып, салт-дәстүрдің аймақтық ерекшеліктерін көрсеттік. Әрине, барлық салт-дәстүрлерді тізіп шығу мүмкін емес. Біздің басты мақсатымыз қазақ салт-дәстүрлерінің өзіндік аймақтық ерекшеліктерінің бар екенін дәлелдеу болатын. Дана халықтың өзі жасаған осы салт-дәстүрлерді біліп, үйрену және өмірде қолдану – ағайынды адастырмас сара жол. Мұны отбасында ата-ана, мектепте ұстаз, жоғары оқу орындарында – оқытушылар, көпшілік ортада ақсақалдар жастарға үйретіп, айтып отырса, ұтарымыз көп болар еді.

Әдебиет тізімі

Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы: Алматыкітап, 2006.

Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Алматыкітап, 2004.

Әжіғали С.Е. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (біртұтастығы мен ерекшелігі). – 1-том. – Алматы: Арыс, 2005.

Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт -дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 1994.

Х. Ағынбаев Қазақ отбасы (қазақ отбасының кеше гісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу). – Алматы: Қайнар, 1996.